

Василь ЛУЧИК

Київ

ЗАЛЕЖНІСТЬ ВЛАСНИХ НАЗВ ВІД РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

Власні назви в лексичній системі будь-якої мови, й української зокрема, виявляють значну залежність від позамовних чинників, особливо від розвитку суспільства, в якому вони функціонують. Це стосується всіх класів пропріальної лексики, кожен з яких, крім загальних, має і власні особливості суспільного функціонування. Так, у системі топонімів української мови протягом її історичного розвитку найпомітнішу залежність від позамовних (переважно суспільних чинників) виявляють власні назви населених пунктів та їхніх внутрішніх об'єктів – вулиць, площ, підприємств і т. ін. І якщо у визначенні й застосуванні семантичної та структурної класифікації ойконімів завдяки працям В. Ташицького, С. Роспанда, К. Римута, Ю. Карпенка, І. Желєзняк, Д. Бучка, Є. Отіна та багатьох інших вітчизняних і зарубіжних учених вироблено відносно усталені підходи, то у кваліфікації деяких ономастичних категорій, які виявляють залежність від позамовних чинників, досі спостерігаються розбіжності. Зокрема, актуальним завданням є з'ясування залежності від таких чинників різних категорій топонімної номінації як системного явища в українській мові, охарактеризувати обов'язкові, факультативні та нереальні зв'язки між географічними назвами і зовнішніми або внутрішніми об'єктами, ознаками, процесами тощо. Важливо також виробити загальноприйнятну термінологію на позначення відповідних категорій та явищ.

Найзагальнішою ономастичною категорією, яка пов'язана з процесом номінації з погляду семантичного зв'язку між топонімами й позамов-

ними чинниками, вважаємо принцип номінації, який ґрунтується на врахуванні відношення власної назви географічного об'єкта до найзагальніших реалій. Виходячи з того, що онімний простір, у якому виникають і функціонують топоніми, утворюють відношення між людиною, денотатом (географічним об'єктом) та іншими географічними об'єктами, такими реаліями є три основні позамовні чинники: 1) людський (антропологічний), який визначає відношення денотата до людини (*Київ* – субстантивований посесив на –ев- від антропоніма *Кьи*; ЕСЛГНПР: 78); 2) просторовий (топографічний), який окреслює місце об'єкта на певній території стосовно інших географічних об'єктів (сміт *Турійськ* – релятив на –ськ- від контактного гідроніма *Турія*; ЕСЛГНПР: 160); 3) внутрішній, що визначає притаманні денотату риси як його властивість (д.-рус. *Новъгородъ* – композит, перша основа якого вказує на відносний вік поселення, а друга – на його тип; ЕСЛГНПР: 92). Цим групам матеріальних реалій протиставляють уявні мотиваційні зв'язки, які ґрунтуються на приписуванні населеному пункту певних політичних, філософських, моральних, релігійних, естетичних, та інших цінностей, що характеризують ідеологію певного суспільства: *Кіровоград* – назва на честь державного і політичного діяча СРСР М.С. Кірова, який прямого стосунку до міста не мав; *Новомосковськ* – назва, що виникла наприкінці XVIII ст. унаслідок перейменування колишнього козацького поселення *Новоселиця* з метою вшанування столиці Російської імперії, яка колонізувала південноукраїнські землі, ліквідувавши Запорозьку Січ; *Червоне* – символічна назва селища на Дніпропетровщині, яка надана йому на честь перемоги соціалістичної революції та радянської влади. Такі назви можна об'єднати в окремий четвертий принцип номінації – ідеологічний, але з огляду на формальний зв'язок з певними обставинами, об'єктами чи ознаками більшість учених розподіляє їх між першими трьома принципами.

Наведена класифікація принципів топонімної номінації не відображає хронологічного чинника, тому що для суспільного функціонування власних географічних назв не є принциповим час їх виникнення. Так, ойконіму *Чернігів* (< *Чърниговъ* – утворення з посесивним суфіксом –ов- від особового імені **Черънигъ* < *черънь* «чорний»; ЕСЛГНПР: 173–174), уже понад 1100 років, а назві м. *Миколаїв* лише понад 200 років, але цей факт не впливає на суспільне функціонування порівнюваних одиниць. Тому молодша географічна власна назва може бути значно відомішою, ніж давня (наприклад, всесвітньо відоме місто *Одеса* має лише понад

двохсотлітню історію, а суспільно невідоме село *Білогородка* Києво-Святошинського р-ну було побудоване ще 991 року як велике укріплення для оборони м. Києва; ЕСЛГНПР: 27–28). Більше того, позамовні чинники, насамперед суспільно-політичні, можуть спричинитися до того, що навіть молода назва витісняється новою або повернутою до життя історичною назвою, переходячи до пасивного запасу лексики. Так сталося з ойконімами *Ворошиловград*, *Жданов*, *Сталіне* та ін., сотнями заполітизованих урбанонімів, ергонімів тощо.

Відсутність завжди актуального для людини часового чинника як окремого принципа номінації в системі власних назв зовсім не означає незалежності їх від розвитку суспільства, його особливостей на певному хронологічному зрізі. Ознака часу імпліцитно чи експліцитно завжди присутня в топонімах, до якого б принципу номінації вони не належали. Це стосується не лише тих назв, час виникнення і мотиваційні ознаки яких відомі з історичних джерел або із семантики основи твірного слова. Наприклад, назва м. *Львів* утворилася в XIII ст. за відношенням до історичної особи – сина Данила Галицького з особовим іменем *Львѣ* (ЕСЛГНПР: 84–85), численні ойконіми з революційною символікою – після жовтневого перевороту 1917 р. (пор. *Дзержинськ* на Донбасі, *Первомайськ* на Миколаївщині, *Ульяновка* на Кіровоградщині та ін.), а назви поселень з компонентами *Стар-* і *Нов-* виражають відносну хронологію стосовно інших географічних об'єктів і територій; зокрема, ойконіми з першою основою переважають на старожитніх землях України (м. *Старокостантинів* на Хмельниччині, с. *Старе* на Черкащині та ін.), а назви з другою основою поширені в пізніше заселених степових регіонах і є ознакою молоді ойконімної системи¹. Крім семантичних ознак, відбитих в основах топонімів, на відносну хронологію може вказувати їхня формальна структура. Так, назва с. *Дорогобуж* виникла за допомогою форманта **-j-b*, який після XII ст. утратив свою продуктивність, від праслов'янського за походженням антропоніма *Дорогобудъ* (ЕСЛГНПР: 52) у східнослов'янському (давньоруському) мовному середовищі, про що свідчить повноголосся в першому корені та чергування [д] – [ж] у фіналі другого. Натомість численні ойконіми із суфіксами *-к(а)*, *-івк(а)*, *-инк(а)*, *-анк(а)/-янк(а)*, *-уват-/юват-*, *-оват-/єват-*, *уватк(а)* виникли переважно

¹ Див. *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko i A. Cieślíkowa przy współudziale J. Dumy, t. 2, Warszawa-Kraków 2003, s. 235.

за відношенням до інших об'єктів (другий принцип номінації) в останні століття розвитку українського суспільства.

Із базовими позамовними чинниками й принципами номінації пов'язані основні суспільні функції ойконімів, що реалізуються насамперед у процесі називання поселень. Крім універсальних номінативної, індивідуалізуючої, диференційної (розрізнявальної), ідентифікуючої, адресної, ойконіми з різними принципами номінації відзначаються властивими переважно їм функціями: посесивною – назви, що виникли за належністю до певної особи чи осіб (м. *Пирятин* на Полтавщині – посесив від давньоруського особового імені *Пирята*, яке є зменшувальною формою композита **Пирогостьь*; ЕСЛГНПР: 101–102), відносною і пов'язаною з нею орієнтувальною – назви, що виникли за примітними для поселення внутрішніми ознаками (*Рівне* < *рівне поле, місце, угіддя* тощо), меморіальною – назви, що утворилися на честь когось або чогось з метою увічнення штучно пов'язаної з денотатами ідеї (*Ленінське, Радянське*; Бучко: 166), естетичною – назви, що виникли з метою вираження оцінки чи відчуття красивого або некрасивого (*Веселе, Страшне*; Бучко: 169, 179). Чітке врахування функції ойконіма, яка залежить від принципу номінації, а виражається дериваційними засобами, дозволяє уникнути змішування словотвірних значень омонімічних форматів. Наприклад, *-че* у відантропонімічних посесивах *Жабче, Любче, Пальче, Судче* й под. (Шульгач: 47) і *-че* у відносно-орієнтувальних назвах на зразок *Залісоче* (Шульгач: 52), *-j-ь* у посесивній функції в ойконімах на зразок *Перемиль* від антропоніма *Перемиль* (Шульгач: 105) і в структуральній функції в назві *Забороль* від апелятива *забороло* на позначення певного виду оборонної споруди (Шульгач: 50). Аналогічно позамовні чинники (врахування відношення до людини чи до якогось об'єкта) допомагають розрізнити словотвірні значення й функції структурно подібних форматів: пор. згадуваний суфікс **-j-ь* у посесивній функції (д.–рус. м. *Ярополчъ* – посесив на **-j-ь* від антропоніма *Ярополкъ*; ЕСЛГНПР: 178; д.–рус. м. *Всьеволождь* – субстантивований посесив на **-jь* від д.–р. особового імені *Всьеволодъ*; ЕСЛГНПР: 40) і **-vj-e* в збірній чи відносно-просторовій функції (д.–рус. пос. *Ольшьє* – утворення на **-vjє* від *ольха*; ЕСЛГНПР: 95; *Межибожьє* – іменник на **-vjє* від гідроніма *Богъ* за допомогою преф. *Межи-*, що вказує на розміщення поселення – між р. *Пд. Бугом* і його пр. *Бужком*; ЕСЛГНПР: 88).

Врахування суспільних чинників часто допомагає встановити реальні мотиваційні зв'язки в топонімії. Так, відомо, що в слов'янських мо-

вах антропоніми не переходять в топоніми без морфологічних засобів, тобто лексико-семантичним способом. Однак подібний процес може спостерігатися в мікроойконімах, зокрема в назвах хуторів, які нерідко на момент номінації склалися з одного, двох чи кількох дворів певного власника або роду на чолі з його засновником чи продовжувачем, тому природно було переносити відповідне ім'я, прізвище чи прізвисько на таке поселення за суміжністю (способом метонімії): пор. х. *Краузе* < прізвище *Краузе*, х. *Шніль* < прізвисько *Шніль* та ін. на Черкащині (Гонца: 132, 292).

Оскільки поселення створюються людьми і для людей, то саме антропологічний чинник повинен братися до уваги в першу чергу, навіть коли основа топоніма називає інші, дуже близькі й відомі носіям мови поняття чи реалії. Так, назви поселень на зразок *Воронине*, *Сорочине*, *Зорине*, *Хмарине* (Бучко: 174–176) виникали не за відношенням до диких птахів чи віддалених космічних об'єктів і природних явищ, а за відношенням до конкретних людей з прізвищами, іменами чи прізвиськами *Ворона*, *Сорока*, *Зоря* (крім прізвища, вживається така неофіційна форма власного імені *Лазар*; Гонца: 97), *Хмара*, які були властиві місцевим жителям на момент ойконімної номінації й, можливо, функціонують досі там. Аналогічно назви населених пунктів *Борців*, *Котів*, *Молотів*, *Кожухів*, *Лопухів*, *Деркачів* і под. (Бучко: 142–143, 145) утворилися від антропонімів чоловічого роду, вказуючи на належність першим поселенням, родам, власникам, але не від назв страв, тварин, інструментів, одягу, бур'яну, птахів, які не здатні позначати постійно актуальні для орієнтації в просторі мотиваційні ознаки. У таких випадках дослідник повинен ставити себе на місце засновників поселення й думати, як найприродніше вони могли його назвати.

Знання сформованих у суспільстві символічних значень числівників у культурі народу, представники якого називали той чи інший населений пункт, або сусідніх етносів дозволяють дати відповідь на питання про мотивацію топонімів на зразок *Триліси*, *Семидуби*, *Бешбайрак*, *П'ятихатки*, останні з яких є наслідком взаємодії українців з кочівниками-мусульманами, для яких число 5 є сакральним². Подібних моментів в топонімії є багато, тому найоб'єктивніше пояснення етимології назв географічних об'єктів можливе за умови максимального

2 Див. В. В. Лучик, *Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя*, Кіровоград 1999, с. 31–32.

врахування позамовних (культурно-історичних) чинників і залежності від них процесу номінації.

Позамовні чинники справляють вплив і на способи номінації географічних об'єктів, зокрема поселень, серед яких виділяють: переосмислення твірних слів (онімізацію й трансонімізацію), морфологічне творення онімів, розгортання синтаксичних сполучень з подальшою їхньою лексикалізацією, конденсація складених назв, абревіація, запозичення. Щодо першого з названих способів, то практично не онімізуються шляхом метонімії чи метафори назви істот (тварин, птахів, риб тощо), речей (інструментів, продуктів, одягу і т. ін.), природних явищ (дощу, снігу, пір року тощо) і т. ін., бо позначені ними об'єкти не здатні самі по собі служити постійним орієнтиром на місцевості. З цієї ж причини практично не топонімізуються власні й загальні назви осіб в однині, натомість плюральні форми антропонімів або групові назви людей, які завдяки закінченню множини засвідчують належність або відношення об'єкта до його власника чи перших жителів, легко переходять в топоніми (пор. сс. *Кропивники*, *Міжгайці* на Волині; *Шульгач*: 73, 89). Так само легко онімізуються географічні терміни або трансонімізуються інші розряди топонімів, бо вони називають постійні природні об'єкти, що виступають орієнтирами на місцевості як невід'ємна її частина (наприклад м. *Долина* < *долина* або смт *Тисмениця* < р. *Тисмениця* на Івано-Франківщині).

Потребою диференціювати омонімічні назви зумовлено розгортання синтаксичних сполучень (наприклад, ойконім Могилів-Подільський розширився означенням з метою розрізнення білоруського й українського міст, що мали однакові назви в складі Російської імперії; пор. ще аналогічний процес після збігу у звучанні опорних компонентів гідронімів *Західний Буг* і *Південний Буг*³). Протилежний за суттю процес конденсації ойконімів, крім внутрішньомовних причин (закон економії мовних засобів і прагнення до морфологізації назв), має і вагоме позамовне підґрунтя, яке полягає в тому, що великі й відомі населені пункти закріплюють за собою переважно однокомпонентні ойконіми, а дрібні поселення не мають можливості кодифікувати свої назви в суспільному масштабі, через що часто характеризуються нестабільною структурою і навіть описовими конструкціями (пор., наприклад, на Черкащині старі

3 Там само, с. 14–20.

назви дрібних поселень: хх. *Хут. при Греблі Кривого Байрака, Хутір на р. Буромці та ін.*; Гонца: 274).

Інтенсивний розвиток суспільства в ХХ–ХХІ ст. спричинився до вироблення мовою економних способів номінації, до яких, зокрема, належить аббревіація. Але з огляду на специфіку власних назв вона не продуктивна в топонімії та в ойконімії зокрема. До більш-менш відомих назв поселень такого типу в Україні належить *Есхар* на Харківщині та *Кім* на Сумщині (див. Бучко: 294, 281), перша з яких є скороченням ергоніма *електрична станція Харкова*, а друга, очевидно, перенесена з місцевого колгоспу чи радгоспу, що міг мати повну назву – імені *Комуністичного інтернаціоналу молоді* (пор. аналогічний процес у мікрогідронімії Кіровоградщини⁴). Причини непродуктивності аббревіації лежать як у мовній, так і позамовній площині. По-перше, аббревіатури є досить штучним і відносно новим мовним явищем (з'явилися в ХХ ст.)⁵, яке не характерне для топонімії, зокрема для ойконімії, й поширене переважно в ергонімії, що видно і з вищенаведених назв. По-друге, для їхнього виникнення в системі ойконімів не існує природного підґрунтя, бо в основі аббревіатур лежать нехарактерні для топонімії багатокомпонентні усталені конструкції, які називають суспільно відомі об'єкти і явища, у зв'язку з чим аббревіатури як знаки-заступники підхоплюються значною кількістю населення. В системі ойконімів багатокомпонентні структури стосуються переважно дрібних поселень, тому такі назви суспільно невідомі й не кодифіковані, у зв'язку з чим виявляються нездатними до створення й закріплення аббревіатур. По-третє, аббревіатури – це породження книжних стилів літературної мови (наукового, публіцистичного), що далекі від процесу народного творення назв поселень зі своїми давніми традиціями й усталеними способами.

Непродуктивним способом номінації в топонімії є і запозичення, до яких можна віднести ті назви, що перенесені на місцеві поселення з іноземних географічних об'єктів. Найчастіше вони штучно переносяться з об'єктів чужої території як певний символ, що не має прямого стосунку до поселення, яке запозичило собі відповідну назву. Такою можна вважати, наприклад, стару назву *Афіни* сучасного селища Зоря у Володарському районі, що була присвоєна йому в 1930 р. як пам'ять

4 В. В. Лучик, *Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя*, Кіровоград 1996, с. 113–115.

5 Див. Українська мова. *Енциклопедія, видання друге, виправлене і доповнене*, Київ 2004, с. 7.

про історичну батьківщину приазовських греків та її головний етнічний центр⁶. Подібну природу має назва с. *Константинополь* у Великоновосілківському районі, яка з'явилася в Приазов'ї на честь православної столиці Римської імперії⁷. Відомо, що причорноморські міста *Одеса*, *Сімферополь*, *Севастополь*, *Ставрополь*, *Мелітополь*, *Овідіополь* отримали свої запозичені назви завдяки поетизованому ставленню до античної

Греції та пов'язаній з нею «грецькій моді» в топонімії другої половини XVIII ст., коли в Російській імперії правила Катерина II. У неофіційній мікроойконімії поширені запозичення на зразок *Шанхай* (символ багатолюдності поселення чи багатодітності сімей), *Париж* (символ привабливості й краси), *Бам* (символ значної протяжності), *Алтай* (символ віддаленості від центру), які належать до яскраво виражених конотативних назв. Не важко помітити, що в такому розумінні ойконімії запозичення дуже близькі до меморіальних та естетичних (поетичних) назв, що виникають у зв'язку з ідеологічним принципом номінації. Загалом же питання про запозичення в топонімії значно складніше, ніж у загальних назвах, де будь-яке іншомовне слово автоматично класифікується як запозичене. Такий підхід не можна переносити на пропріальну лексику з її специфічними особливостями. Відомо, що на кожній більш-менш розлогій території наявні іншомовні омоніми, які найчастіше виникали природним шляхом унаслідок мирних міграцій чи воєнного захоплення землі чужинцями, котрі довго проживали або й назавжди залишилися на новій землі. Так, на території Румунії та Молдови значний прошарок топонімів становлять слов'янізми й українізми *Сучава*, *Рибниця*, *Радівці*, *Zaboloteni* та ін.⁸, які свідчать про тривале перебування або постійне проживання там слов'ян і українців зокрема, тому навряд чи такі назви можна відносити до запозичень у румунській мові. З іншого боку, на території України, наприклад, широко відомі тюркські назви населених пунктів *Кагарлик*, *Балаклія*, *Кілія* та ін., які так само природно надавалися географічним об'єктам носіями відповідних мов. І такий список можна продовжувати, але напевно говорити про запозичення в топонімії можна лише за умови цільового використання місцевим населенням узятих з території іншого народу назв для символічної номінації своїх географічних об'єктів. Принаймні до спеціального вивчення цієї

6 Е.С. Отин, *Топонимия приазовских греков (историко-этимологический словарь географических названий)*, Донецк-Мариуполь 2000, с. 25.

7 Там само, с. 74–75.

8 *Słowiańska onomastyka...*, t. 1, 2002, s. 235.

проблеми запропонований підхід щодо визначення запозичень у топонімійній системі може бути цілком прийнятним.

Отже, з-поміж багатьох позамовних чинників, які впливають на формування власних географічних назв, зокрема ойконімів, особливо важливими є ті, які пов'язані з історичним розвитком суспільства. Така залежність відбита й у внутрішньомовних ознаках – у семантиці, словотвірній та граматичній структурі топонімів.

Скорочення

- Бучко – Д. Б у ч к о, *Інверсійний словник ойконімів України*, Lublin 2001, 325 с.
- Гонца – І. С. Г о н ц а, *Ойконімія Черкащини*. Дис... канд. філол. наук, т. 2, Додатки, Умань 2006, 324 с.
- ЕСЛГНПР – *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*, ред. О. С. Стрижак, Київ 1985, 254 с.
- Шульгач – В. П. Ш у л ь г а ч, *Ойконімія Волині. Етимологічний словник-довідник*, Київ 2001, 189 с.

Summary

Dependency on proper nouns of a society development (based on the Ukrainian language material)

Changes in Slavic political and social systems: from primitive pagan social order to feudal and capitalist system, from soviet atheist to nowadays democratic Christian system – are represented on the level of word stems and formal structure semantics of proper nouns in Ukrainian language. It is being observed in specific principles, methods and motives of onim nomination, in production of means and manners of the word-formation, in correlation and interaction between specific and foreign names in the system of the investigated toponimia.